

УДК 321:355.02(477)

ІСТОРИЧНІ ПІДСТАВИ АГРЕСИВНОЇ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ РОСІЇ

Головченко В. І.

Доктор політичних наук, професор, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Анотація. *Неспровокована збройна агресія Росії проти України після перемоги в ній Революції гідності й анексія Криму, розпалювання й фінансово-матеріальне забезпечення сепаратистських заколотів у східних регіонах нашої держави актуалізували аналіз міжнародно-історичних причин агресивної поведінки РФ, передусім щодо колишніх радянських республік. Тому в статті здійснено спробу ретроспективного огляду згаданої проблеми в контексті середньовічних міжнародних відносин у регіоні Центрально-Східної Європи та формування самодержавної ідеології Великого князівства Московського, Московського царства і Російської імперії.*

З огляду на те, що династії Рюриковичів і споріднених із ними за жіночою лінією Романових брали початки від правителів Київської Русі, московські великі князі, царі й петербурзькі імператори вважали всі землі, що колись належали їй (передусім українські), частиною своєї історичної спадщини. Приєднання, а згодом інкорпорація України до складу Російської імперії, на їхнє переконання, виглядало як повернення втраченої колись вотчини. А те, що українські й білоруські землі раніше входили до складу Великого князівства Литовського і Руського та Речі Посполитої, або ж мали власну політичну автономію й встигли виробити окремі культурні, релігійні й державно-політичні традиції, сприймалося як збочення, зумовлені нібито примусовим відмежуванням цих країн від царя. Провідні московські й петербурзькі інтелектуали як консервативного, так і ліберально-демократичного спрямування могли й можуть сперечатися щодо природи російської національності, але вони ніколи не мали щонайменшого сумніву стосовно «русскости» українських, білоруських і балтійських земель. Цей погляд цілком збігався з офіційною позицією російського самодержавства і нині покладений в основу зовнішньополітичної стратегії В. Путіна.

Ключові слова: *агресія, дипломатія, експансіонізм, ієрархія, концепція, самодержавство, спадщина.*

Постановка проблеми. Під час свого офіційного візиту в Україну 15 лютого 2016 р. Прем'єр-міністр Турецької Республіки й головний розробник її зовнішньополітичної стратегії – Ахмед Давутоглу наголосив: «Нова концепція російської політики – продовження експансіонізму та агресивності. Ситуація, яка почалася з Абхазії, триває в Криму. Зараз є три країни, територіальну цілісність яких порушила Росія: Грузія, Україна і Сирія. Під загрозою перебуває територіальна цілісність Азербайджану – через Вірменію, допомогу якій надає Росія» [20]. Вже через півмісяця поновлення бойових дій між Вірменією й Азербайджаном у районі Нагірного Карабаху підтвердило сумний прогноз турецького прем'єра.

Але ближчим до з'ясування сутності проблеми російської агресивності був Президент України П. Порошенко, виступаючи на урочистому зібранні, присвяченому Дню вша-

нування учасників бойових дій на території інших держав та 27-й річниці виведення радянських військ з Афганістану. Він, зокрема, зазначив: «Імперія не змінилася, і доказом того є і анексія Криму, і агресія на Сході нашої держави, і бомбардування російськими винищувачами мирних кварталів в Сирії. І лише уявімо собі, якби ми рішуче не порвали з Росією в 1991 році, хіба сьогодні наші діти не мусили б виконувати так званий «інтернаціональний обов'язок» в Сирії та інших країнах Близького Сходу чи десь ще? Бо нема на карті світу такої точки, яка була би недосяжною для хворобливих геополітичних російських амбіцій. Імперська манія величч – дуже небезпечний діагноз» [2].

Дійсно, парадигма розвитку російського державотворення – беззастережне успадкування східних деспотичних владних ідеологем, принципів та стилю ведення внутрішніх і зовнішніх справ, бачення своєї месіанської геополітичної ролі виявилася надзвичайно стійкою. Навіть після закономірного розпаду радянської наддержави, знесиленої участю в холодній війні й знеславленої поразкою в Афганістану, питання про переосмислення імперської спадщини, історичну відповідальність і необхідність цивілізованого оновлення відносин із найближчими сусідами у Кремлі навіть не виникало. Все це обумовлює актуальність з'ясування міжнародно-історичних підстав сучасної агресивної зовнішньополітичної стратегії Росії щодо України, Грузії, Молдови та інших незалежних держав на пострадянських теренах.

Мета статті – з'ясувати сутнісні причини, підстави й наслідки експансіоністської зовнішньополітичної стратегії Великого князівства й Царства Московського, що стали одним із наріжних каменів «гібридної війни» Кремля проти Української держави задля утримання її в російській геополітичній орбіті та недопущення успішної реалізації євроінтеграційного і євроатлантичного курсу незалежної України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Оскільки за радянської доби зазначена проблематика була вкрай заідеологізованою й зазнала чималих фальсифікацій, цілком успадкованих (і навіть «примножених») з приходом до влади В. Путіна) сучасною російською політичною й історичною наукою, автор у низці публікацій розглянув витoki й особливості збройної агресії Кремля проти України після перемоги в ній Революції гідності [3; 4; 5]. Але міжнародно-історичні витoki агресивної зовнішньополітичної поведінки Російської держави тривалий час залишалися поза увагою вітчизняних дослідників.

Основні результати дослідження. Під впливом внутрішньополітичних обставин, що супроводжують проголошену путінським істеблішментом програму розбудови «Великої Росії», у масовій свідомості мешканців РФ ставлення до України й українців, Азербайджану й азербайджанців, Естонії й естонців еволюціонувало від нерозуміння й образи до зловтіхи і зверхності. Певною мірою це визначило й настрої російської політичної еліти, створивши сприятливе тло для оформлення реваншистсько-агресивних концептуальних підходів стосовно, по-суті, всіх колишніх союзних республік.

Один із них полягає в тому, що пострадянські держави є начебто штучними, слабкими й аморфними утвореннями, приреченими на перманентні політичні й соціально-економічні кризи та безплідну руйнівну внутрішню боротьбу за владу. Таким чином, вони не мають перспектив як повноцінні міжнародні актори й рано чи пізно або розпадуться, або ж будуть змушені відмовитись від самостійної стратегії, піти на повну економічну й військово-політичну реінтеграцію з Росією. Виходячи з цього, варто тільки зачекати й не створювати зайвих міжнародно-правових перешкод для реалізації такого варіанта у майбутньому.

Інша російська концепція базується на тому, що такі держави як Україна чи Грузія мають право на формально незалежне існування, але їхні кордони й статус іще повинні бути «уточнені». Розповсюдженими як у російському істеблішменті, так і серед широкого

загалу, є переконання, що згадані країни скористалась наслідками історичних зусиль Російської імперії, зовнішньополітичними успіхами СРСР і, таким чином, отримали «занадто багато» в процесі унезалежнення та перетворення умовних республіканських адміністративних меж на державні кордони. Добре відомі намагання Кремля за урядування Б. Єльцина пов'язати питання про офіційне визнання кордонів України передусім із її формальною (асоціативною) участю в СНД і, таким чином, збереженням особливого режиму російсько-українських міждержавних стосунків на користь РФ.

По-суті, згідно цієї концепції діяла у 1992 р. Верховна Рада Росії, коли визнала незаконною передачу Криму до складу України, а в 1993 р. – ухвалила рішення щодо «російського статусу» Севастополя. Позірне відмежування від цих постанов тодішньої російської виконавчої влади аж ніяк не зняло проблеми, що зрештою призвело до блискавичної анексії Кремлем півострова в лютому-березні 2014 р. А багаторічний досвід політико-дипломатичної боротьби навколо проблеми розподілу і умов дислокації російського Чорноморського флоту продемонстрував не стільки суперечки, скільки взаємодію різних політичних сил Росії на українському напрямку. Практично всіх ідеологів російської державності поєднало домагання міжнародного визнання виключності й пріоритетності інтересів офіційної Москви в Україні.

Сучасна «демократична» РФ виявилася неготовою до змін алгоритму в стосунках із сусідами, до руху в напрямку реальної паритетності взаємин й партнерства. Незмінною залишилася жорстка дихотомія: або диктат і підпорядкування, або жорстке, в т. ч. збройне протиборство. Особливість незмінної російської національної свідомості, яка дозволяє вільну перестановку понять «Росія» і «Радянський Союз», що і є серцевиною проблеми, пояснюється унікальною природою російського державотворення й характерними рисами московської (великокняжої й царистської), петербурзької імперської та радянської політичної системи й ідеології.

Адже навіть тоді, коли росіяни були більш схильні розглядати увесь Радянський Союз як свій «життєвий простір», звичайно, не всюди вони почувалися рівною мірою «вдома». Для росіян Україна була і залишається іншою категорією, ніж Латвія, Киргизстан, Туркменістан та інші республіки. Чому становище є саме таким, неважко збагнути, коли врахувати, що історично головна течія російської політичної думки ніколи не розглядала Україну як самостійну державницьку ідею.

Неупереджений погляд на вітчизняну історію засвідчує, що, починаючи з часів Русі, протистояння між Києвом і Владимиром-на-Клязьмі (Москвою, Петербургом) ніколи не вщухало з огляду на питомі відмінності між українським світом, як органічною частиною Європи, та «руським миром», побудованим на цілком інших цивілізаційних засадах. Візитівкою українсько-російських взаємин є не обопільне усвідомлення нібито спільності етнічних коренів від часів держави Олега Віщого й Ігоря Старого (чи належності українців і росіян до «одного народу»), а навпаки – постійна протидія українського світу планам Росії (Московії) поглинути Україну.

Відразу ж після смерті Ярослава Мудрого в 1054 р. на Русі почався об'єктивний державницький процес формування князівств-земель, що стало одним із вирішальних чинників виникнення української, білоруської та російської народностей. У результаті торговельних та інших (зокрема міжнародних) зв'язків, а також князівських міжусобиць, окреслилося кілька груп регіонів – осередків націотворення. За визначенням радянського академіка Л. Черепніна, їх було чотири:

- 1) Новгородська, Псковська, Смоленська, Полоцька й Вітебська землі;
- 2) Владимиро-Суздальська, Рязанська, Устюзька й Муромська;

3) Київська і Чернігово-Сіверська;

4) Галицька й Волинська [7, с. 311].

Тут, на нашу думку, чітко простежується виокремлення територій української й російської народностей, але менш виразно – білоруської й новгородської, остаточно знищеної першим московським царем Іваном IV.

За право володіти Києвом і прилеглою до нього землею в різний час сперечалися, вступаючи в боротьбу між собою, князі владимиро-суздальські й галицькі, смоленські й чернігівські, переяславські й волинські. Причому претендентів на великокнязівський стіл вабили не стільки багаті володіння великокнязівського домену, скільки перспективи встановлення сюзеренітету над усією територією Русі й визнання «старійшинства» з боку удільних князів Рюриковичів. Зрештою, 12-13 березня 1169 р. Київ був по-варварському зруйнований військами великого князя Владимирського Андрія Юрійовича Боголюбського (онука Володимира Мономаха й сина засновника Москви – Юрія Довгорукого).

Як записав літописець, «і грабували вони два дні увесь город – Подолля, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилювання анікому і нізвідки: церкви горіли, християн вбивали, а других в'язали, жінок вели в полон, силоміць розлучаючи із мужами їхніми, діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І взяли вони майна безліч, і церкви оголили од ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали всі [ці] смольняни і суздальці... Запалений був навіть монастир Печерський святої Богородиці поганими, але Бог молитвами святої Богородиці оберіг його од такої біди. І був у Києві серед всіх людей стогін, і туга, і скорбота невтишима, і сльози безперестанні [9]». Була викрадена з Києва й Свята ікона Божої Матері, яка згодом буде названа «Владимирською іконою Пресвятої Богородиці» та стане найбільшою святинею Російської Імперії. Все це, разом узятє, спричинилося до поступового політичного занепаду «матері міст руських».

Київський погром, на думку відомого російського тюрколога, історика та етнологі Л. Гумільова, свідчив про втрату серед населення Північно-Східної Русі почуття етнічної та державної єдності з Руссю Київською. Адже до віддання Києва Андрієм Боголюбським на розграбування своїм ратникам, так на Русі було прийнято поводитися тільки з чужоземними містами. На руські ж міста, за жодних міжусобиць, подібна практика ніколи не розповсюджувалася. Наказ Андрія Боголюбського показує, на погляд Л. Гумільова, що для нього і його дружини (себто уродженців Суздаля і Смоленська) Київ був настільки ж чужим, як який-небудь німецький або польський замок [6, с. 87].

В російській імперській історіографічній традиції, започаткованій В. Татищевим і М. Карамзіним, небажання Андрія Боголюбського обійняти київський стіл (він залишив Київ молодшому братові – Глібу) трактувалося як перенесення столиці Русі з Києва до Владимира, або ж як поділ Русі на дві частини: Київську й Владимирську. Фактично з ними солідаризувався й президент Східно-Європейського дослідного інституту ім. В. К. Липинського у Філадельфії (США) – історик українського походження Я. Пеленський. Він дійшов висновку, що Андрій Боголюбський мав на меті знищення Києва як центру влади й престижу на Русі та подальше включення його у нову політичну систему з центром у Владимирі-на-Клязьмі [22, р. 313].

Хоча знаний російський імперський історик – академік В. Ключевський вважав Андрія Боголюбського творцем нової – «великорусської» системи відносин [10], його домінування на теренах Русі виявилось короточасним. Зате він і його нащадки – великі князі Владимирські (молодший брат Андрія Боголюбського – Всеволод «Велике Гніздо», син останнього – Ярослав Всеволодович і онук – Олександр Ярославич Невський) протягом століття спромоглися утвердити в Північно-Східній Русі «модель» деспотичної монархії,

на яку на диво вдало наклалася система правління в улусах світової Монгольської імперії, передусім у Золотій Орді.

Як стверджують автори «Нарисів історії Росії» – науковці Інституту всесвітньої історії РАН і члени Спільної українсько-російської комісії істориків, «на відміну від неспокойних західних сусідів Русі, Золота Орда була «своєю». Монгольські хани намагалися не втручатися у внутрішні справи щойно скореної «орды Залесской» (як називає свою батьківщину Сафоній Рязанець, автор «Задонщини») без особливих на те причин... Головне, що монголи виявляли просто-таки незвичну для європейців віротерпимість. Мало того, ставлення до священиків, незалежно від їхньої етнічної та конфесійної належності, було підкреслено поважним».

Отже, роблять висновок фахові російські історики, «вибір Олександра Ярославича неможливо розглядати лише як акт особистої волі князя. За ним стояли реальні інтереси народу і його внутрішні психологічні (ментальні) можливості, незалежно від того, чи зрозумілі вони нам і чи вважаємо ми їх достатніми для такого відповідального рішення» [12, с. 199]. Щоправда, водночас, заради наукової об'єктивності, вони зазначають можливість альтернативного вибору, яким скористалася «інша Русь» – Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське.

Якщо наприкінці правління великого князя Гедимінаса (Гедиміна руських літописів) в 1341 р. співвідношення східнослов'янських та власне литовських земель у складі держави було 2,5:1, то через дев'ять десятиліть – у рік смерті його онука Вітаутаса (Вітовта) – вже 12:1. До великого князівства входили (або перебували в залежності від нього) практично всі великі політичні, економічні й культурні центри Київської Русі. «Майже вся історія цієї держави, – слушно наголошують московські історики, – тяжка боротьба на два фронти: проти Ордену й проти Орди. Найцікавіше, що зрештою перемога лишилася на її боці. Напевне, боротьба за волю та незалежність не буває марною й безперспективною, навіть якщо, з погляду стороннього спостерігача-циніка, сили вочевидь нерівні й пручатися ворогові «безнадійно» й «даремно». Як інакше пояснити, що розумна Північно-Східна Русь була змушена більше двох століть тягти принизливе ярмо ординських «виходів» і допомагати загарбникам поневолювати інші народи? Тоді як великий князь литовський Вітовт (той самий, який спільно з Ягайлом розгромив Тевтонський Орден 1410 р.) фактично контролював становище у Криму й у Заволзькій Орді, деякі правителі яких навіть коронувалися на ханство (!) у Вільні» [12, с. 200].

Але прикрите з північного заходу від Великого князівства Литовського і Руського – Тверським князівством, а зі сходу й південного сходу від Золотої Орди – Нижегородсько-Суздальською, Муромською та Рязанською землями, Московське князівство меншою мірою зазнавало руйнівних нападів монголів. Це дозволяло його правителям збирати й накопичувати сили, поступово створювати необхідну перевагу в матеріальних і людських ресурсах, а центральне розташування Московського князівства зумовило також його перетворення на осередок формування російської народності. Зазначені чинники у поєднанні з цілеспрямованою та гнучкою, а по-суті – колабораціоністською й підлабузницькою, політикою московських князів щодо Золотої Орди визначило в кінцевому підсумку перемогу Москви в боротьбі за роль керівника і політичного центру формування єдиної Російської держави.

На поч. XIV ст. Московське князівство, виділене для наймолодшого сина Олександра Невського – Данила, не перевищувало 35 тис. кв. км. Все ж син останнього – Юрій Данилович, одружений із сестрою всесильного золотоординського хана Узбека – Кончакою, вступив у боротьбу за ярлик на велике Владимирське князівство з двоюрідним дядьком –

правителем Твері Михайлом Ярославичем, що був старшим у роду Всеволода Велике Гніздо. Суперництво вилилося у тривалу феодалну війну, яка протікала з перемінним успіхом. Але під час перебування в Орді московському князю вдалося заручитися підтримкою хана Узбека, одержати високий монгольський титул «гургана», тобто «зятя Чингізидів», і привести на Русь каральне ординське військо Кавгадия для розправи з конкурентом. За свідченням літописів, московські війська знищували все на своєму шляху до Твері, а за ординську допомогу Юрій Данилович віддавав на пограбування монголам руські села. Не добившись вирішальної перемоги на полі бою, московський князь оббрехав Михайла Ярославича перед ханом Узбеком і добився страти тверського князя в Сарай-Берке, отримавши ярлик на велике князівство Владимирське. Гроші ж, які старший син страченого – Дмитрій Михайлович (на прізвисько Грізні Очі) – передав для хана через Москву, Юрій Данилович залишив у себе й через новгородських купців-посередників пустив їх в обіг під проценти.

На ханському суді з'ясувалося чимало «неправедних» справ московського правителя, а Дмитрій Михайлович, побачивши винуватця смерті свого батька, зарубав Юрія Даниловича на очах в Узбека. Хан наказав стратити Дмитрія, але велике княжіння присудив усе-таки його молодшому брату Олександру, оскільки в Орді намагалися не залишати це право надовго в руках однієї князівської гілки.

Новий московський князь – Іван I Данилович, на прізвисько Калита (торба для грошей), продовжив політику свого старшого брата й для розгрому найсильнішого суперника – великого князя Олександра Михайловича використав антитаатарське повстання в Твері 15 серпня 1327 р. Калита приєднався до карального походу ординців, жорстоко розправився з мешканцями міста і завдав Тверському князівству страшного погрому. Наступного року хан Узбек нагородив союзника ярликом на велике княжіння Владимирське й передав йому право збирання данини в регіоні з подальшою доставкою її в Орду.

У відносинах з Ордою Калита позірно дотримувався васальної покірності хану Узбеку, справно сплачував встановлену данину, але не пропускав нагоди приховати частину «ординського виходу». Це давало Калиті додаткову можливість здійснювати політичний тиск на Новгород, Псков, Суздаль та інші руські землі. Московський князь не завойовував уділів, а влаштовував шлюби місцевих князів з представницями власного роду, призначав до окремих князів своїх намісників, набував в інших князівствах володіння в особисту власність. На думку сучасного російського дослідника О. Юрганова, напередодні смерті – в 1339 р. Калиті, що зібрав подвійний податок для хана Узбека, вдалося добути мученицької страти викликаних до Орди своїх непримиренних ворогів – тверського князя Олександра Михайловича і його сина Федора [21].

Через століття, тобто після смерті великого князя литовського й руського Вітовта й громадянської війни 1432-1440 рр., його держава остаточно втратила попередній наступальний порив: спадкоємці Вітовта відмовилися від загальнооруської програми («вся Русь має належати Литві»), зосередивши свої зусилля на збереженні цілісності держави. Перехід литовських правителів від наступу до оборони співпав у часі з успіхами об'єднавчої політики Москви за великого князя Івана III (1462-1505 рр.) – далекого нащадка Івана Калити. Енергійному й по-візантійськи хитрому, йому вдалося досить швидко ліквідувати формальні рештки васальної залежності від Орди й перетворити Московське князівство на могутню державу з виразно експансіоністським зовнішньополітичним курсом.

Задля зміцнення міжнародного престижу своєї держави овдовілий Іван III у листопаді 1472 р. одружився з племінницею останнього візантійського імператора з династії Палеологів – Зоєю (Софією) й перейняв від неї в якості державного гербу двоголового

орла. А безумовні успіхи зовнішньополітичної діяльності великого князя московського невдовзі відбилися на його титулуванні: від сер. 1480-х рр. Іван III почав іменувати себе «государем і великим князем всея Русі». Це не лише підсумовувало його об'єднавчу політику, а й містило у собі виразні претензії на зверхність над усією «київською спадщиною», більшість якої все ще перебувала в складі Литовської та Польської держав.

Відверто ж ці загальноруські претензії Івана III були сформульовані десятиріччям пізніше, коли польському королю й великому князю литовському Олександрю I та його братові – чеському і угорському королю Уласло II Ягеллончику було прямо заявлено, що вся Руська земля є «отчиною» московських володарів, а не тільки ті міста й волості, «що, – за словами Івана III, – нині за нами». Причому великий князь московський, покликаючись на безперервний династичний зв'язок між московськими й давніми київськими Рюриковичами, не приховував власних намірів: «Своєї отчини все діставати» [18, с. 65].

Відтоді російська територіальна експансія, що спершу вилася в литовсько-московські війни 1500-1503, 1507-1508 і 1512-1522 рр., до сьогодні визначає сутність українсько-російських взаємин. А її похідними залишається заперечення самобутності українського етносу й подання його як частини «русского мира», а також прагнення стерти з лиця землі все українське національне шляхом тотального зросійщення українців. У Московському царстві й Російській імперії в історичній та політичній лексиці замість правового поняття латинського походження «анексія» (аннехіо – «приєднання»), як це, наприклад, склалося в Західній Європі, використовувалося пропагандистське кліше «збирання земель», або «примноження земель» чи «приєднання земель». Зате для позначення аналогічних дій інших держав, використовувалося поняття «загарбання», так само, як замість термінів «геноцид» і «терор», царським урядом застосовувався облудний вислів «замирнення народів» (сумнозвісне «замирнення народів Кавказу»).

«Останнім збирачем Російської землі» офіційна московська історіографія небезпідставно іменує сина Івана III і Софії Палеолог – Василя III, причому не лише за приєднання до Великого князівства Московського Пскова (1510 р.) і Смоленська (1514 р.). У 1521 р. настала черга Рязані, а в 1523 р. – Новгород-Сіверського, місцеві князі були викликані до Москви й ув'язнені. Тому є всі підстави розглядати подальше розширення кордонів Московської держави як насильницьке (формально чи фактично) загарбання суміжних (не населених етнічними росіянами) регіонів, інколи прикриті привабливим гаслом «добровільного приєднання», чи «возз'єднання». Протягом же двохсотлітнього «збирання земель Русі» московські правителі напрацювали головні принципи політики експансії, в якій застосовувалися різноманітні методи: від вишуканої дипломатії й переманювання тубільних еліт собі на службу та купівлі невеликих територій до військового завоювання, жорстоких репресій і узаконення остаточних анексій такими політичними аргументами як звинувачення в співробітництві з іноземними ворогами Москви, чи історичними обґрунтуваннями.

Московія, скинувши з себе золотоординську зверхність і розпочавши формування жорстко централізованих, на взірць східної деспотії, владних інституцій, потребувала ідейного обґрунтування загарбницьких апетитів своїх творців – енергійних князів місцевої гілки Рюриковичів. Відтак уже з сер. XV ст. (в ході боротьби Москви за підкорення Новгород-Великого й Твері, а далі – в контексті суперництва з Великим князівством Литовським за спадщину Київської Русі) специфічної обробки набуває парадигма, від якої відштовхувалися всі регіональні літописи Північно-Східної Русі, а далі – російська державна ідеологія, змальовуючи власну історію як безпосереднє продовження історії київської.

У тлумаченні московських книжників другої пол. XV – поч. XVI ст. ідея законного «перетікання влади» (*translatio imperii*), одна з фундаментальних у візантійських політичних доктринах, перетворюється на відому формулу «Київ – Владимир-на-Клязьмі – Москва». У такий спосіб Київська Русь княжої доби зливалась із пізньосередньовічним Великим князівством Московським, а далі – Московським царством у лінію неперервного державного розвитку, обумовленого нібито генеалогічною спадкоємністю царів-Рюриковичів, нащадків Володимира Мономаха (тоді ж Київ був уперше оголошений «извечною вотчиною» московських правителів).

Доктрина «перетікання київської історії» у владими́ро-суздальську і московську, детально опрацьована у роботах визначного московського історика С. Соловйова та менш знаних серед широкого загалу російських академіків М. Погодіна і О. Соболевського, у новітні часи перетворилася на своєрідну історичну аксіому, за якою Русь на рівні пересічного сприйняття стала ототожнюватися з Росією, а Київ – з її давньою столицею, насильницьки відірваною від загальноруського (читай – російського) політичного тіла.

Таким чином, набуття державного суверенітету Великим князівством Московським переплелось з невпинною активізацією його територіальної експансії (спритно замаскованої «збиранням спадщини Русі»), що породило перед тогочасною політичною думкою потребу переосмислення місця князівства серед інших держав і в світовій історії, а московського великого князя – на ієрархічній драбині європейських правителів. Чи не вперше така спроба була зроблена ростовським архієпископом Вассіаном у Посланні до Івана III в момент його протистояння з ханом Золотої Орди на Угрі в 1480 р. Вассіан закликав Івана III як «великого руських країн християнського царя» до опору «самозваному царю Ахмату» [13, с. 271].

А вже в московській дипломатичній інструкції 1489 р. царський титул Івана III був використаний для обґрунтування ідеї ієрархічної рівності московських великих князів і правителів Священної Римської імперії німецької нації. Пославшись на генеалогічний факт династичного шлюбу в 1414 р. рідної тітки Івана III – Анни з візантійським царевичем Іоанном як на правовий аргумент, дипломати й ідеологи московського великого князя обґрунтували його належність до роду візантійських імператорів. До того ж, усупереч властивому для Русі титулуванню правителів Східної Римської імперії – «цесарі», вони в інструкції названі «римськими царями», що було не випадковим у тексті, адресованому імператору Священної Римської імперії німецької нації Фрідріху III. Стверджуючи власну рівність із правителями останньої, що перебували на вершині ієрархічної драбини європейських монархів, онук Івана III – Іван IV із задоволенням нагадував у дипломатичному листуванні про «божественний» і спадковий характер своєї влади, на відміну від «виборності» глав європейських держав [14, с. 169].

На додаток у Москві «переглянули» генеалогію Рюриковичів, причому автором «нового погляду» на історію Центрально-Східної Європи традиційно вважають Спиридона-Саву – тверича із походження й колишнього київського митрополита в 1479-1481 рр. Не прийнятий великим князем литовським і королем польським Казимиром IV, Спиридон-Сава був ув'язнений, згодом опинився в Москві, де й був засланий до Ферапонтового монастиря (нині – с. Ферапонтово Вологодської області РФ).

Коли Спиридону-Саві виповнився вже 91 рік (бл. 1503/1523 р.), він написав звертання до невідомої особи, знане як «Послання про Мономахів вінець». В ньому безапеляційно наголошувалося, що великі князі московські походять від римського кесаря Августа й можуть титулуватися царями, оскільки їхній предок – великий князь київський Володимир Всеволодович, нібито, отримав царські регалії від візантійського імператора Костянтина

IX Мономах після успішного походу на Фракію. Просячи миру, Костянтин Мономах (який насправді помер у січні 1055 р., тобто коли його онукові – Володимир Всеволодовичу ще не сповнилося й два роки), мовляв, передав правителю Русі через послів – ефеського митрополита Неофіта, єпископів і «рядників» – свій «вінець царський... на блюді золотому», знятий з власної шиї «животворящий хрест від самого животворящего древа, на ньому ж розіп'ятий владико Христос», «крабицю (чаша. – Авт.) сердолікову, з неї ж Август, кесар римський, пив із веселістю, й намисто, яке на плечі своєму носив... та інші численні дари».

Увінчаний Неофітом царським вінцем, великий київський князь, начебто, отримав право зватися «відсіль боговінчаний цар... І з того часу князь великий Володимир Всеволодич нарікся Мономах і цар Великої Росії. І з того часу тим вінцем царським, що його прислав великий цар грецький Костянтин Мономах, вінчаються всі великі князі володимирські, коли стають на велике княжіння руське» [17]. Не випадково Іван IV у дипломатичних документах наполягатиме на тому, що «ми від Августа кесаря родом походимо» [15, с. 130]. Але його сучасник – польський поет і драматург Ян Кохановський зауважив: «Нащадок римського імператора Августа; хтозна, звідки взяв він того літописця!».

Насправді ж Володимир Всеволодович звався Мономахом за матір'ю – «царицею грекинею» Анастасією, що була дочкою Костянтина IX Мономаха від першого шлюбу. А візантійський правитель і гадки не мав про передачу онукові своїх імператорських інсигній, які в Москві набули вигляду «барм Мономахових і шапки». Першим ними був увінчаний онук Івана III – Дмитрій Іванович під час його коронації як співправителя діда 4 лютого 1498 р. (невдовзі помер малолітнім). Взагалі-то ця «шапка золотая» східного (найімовірніше, центральноазійського) походження, з соболиним обрамленням і дорогоцінним камінням та хрестом на маківці, відома з часів Івана Калити (чи його старшого брата – Юрія Даниловича) й була подарована московським князям золотоординським ханом Узбеком. Лише з моменту коронації 7 травня 1724 р. дружини Петра I – Катерини значення коронаційного вінця перейшло до імператорської корони.

«Послання про Мономахів вінець» було покладено в основу офіційного «Сказання про князів Владимирських», яке, своєю чергою, стало наріжним каменем державної ідеології самодержавства у Московській Русі. Наявні в ньому «історичні аргументи» охоче використовувалися російськими дипломатами, що обстоювали царський статус свого володаря, офіційно прийнятий Іваном IV у 1547 р.

У відповідь на імперські претензії московських володарів, уже наступного року з Кракова й Вільно лунали заяви, що, оскільки Київ належить Литві, «нікому б тим іменем і титулом царства київського не було пристойно писатися – одно Його Королівської Милості, а не великому князю московському». Розгорілася справжня інформаційна війна, що безпосередньо зачіпала й українські землі: після смерті в 1572 р. останнього Ягеллона – Сигізмунда II Августа, Іван IV заявив, що оскільки «того роду не залишилось нікого», то «Корона Польська і Велике князівство Литовське наша вотчина».

Водночас, відразу ж після взяття османами Константинополя 29 травня 1453 р., що розглядалось православними ортодоксами як Божа кара за укладення візантійським імператором Іоанном VIII Флорентійської унії 1439 р., Москва небезуспішно намагалася перебрати на себе духовне лідерство в православному світі. Коли в 1492 р. (7000 р. за тодішнім православним літочисленням) не сталося очікуваного «кінця світу», виникла потреба в новому тлумаченні церковних пророцтв. Спробою такого переосмислення став «Виклад пасхалії» московського митрополита Зосими Бородатого, в якому він подав власне, несподіване й сміливе, трактування відомої євангельської фрази: «І стануть перші остан-

німи, а останні першими». На думку митрополита, «першими» були греки (візантійці), на зміну яким, згідно з пророцтвом, приходять «останні» – московити. Іван III є «новим царем Костантином» (тут мається на увазі римський імператор Костянтин I Великий. – Авт.), а Москва – «новим градом Костантина», тобто другим Константинополем.

З часом ця ідея модифікувалась у теорію «Москва – третій Рим», яку на початку 1520-х рр. сформулював старець псковського Єлазарова монастиря Філофей. У своєму «Посланні на звідарів» він виступив проти німецького лікаря й астролога Миколи Бюлова (Булева), який служив при дворі великого князя Василя III й обстоював думку, що світовим центром християнства є Рим. На протигагу цьому Філофей висунув твердження, що ні «перший Рим», який загинув у 476 р., дозволивши ересі вкорінитися у ранньохристиянській церкві, ні «другий Рим» – Константинополь, що уклав унію з «безбожними латинянами» й був вражений католицькою «єрессю», не здатні виконувати цю функцію; вона є довічною прерогативою «третього Рима» – Москви, відповідальної за долю християнства у вселенському масштабі. «Адже два Рима впали, а третій стоїть, а четвертому не бути» [18, с. 345].

Очевидно, що ідеї стосовно Москви як «нового града Костантина» й «третього Рима», мали бути узгоджені з традиційними уявленнями про Київ – осередок православ'я. Відтак сформувалась концепція «Москва – другий Київ», саме під її впливом був, зокрема, анонімний автор «Історії про Казанське царство» з його запальним вигуком: «Засяяв нині стольний і преславний град Москва, яко другий Київ... і третій новий великий Рим, що засяяв у останні роки як велике сонце у великій нашій Руській землі» [8, с. 201].

Зрозуміло, що ця компромісна теорія передбачала включення Києва до складу Великого князівства Московського, адже київські святощі додали б ваги московським претензіям на першість у православному світі, а сама влада над Києвом мала «переконати» литовсько-польську сторону в законності царського титулу великих князів московських. Головне ж, Київ був центром Давньоруської держави – «отчини» московських государів. Тож сучасники мали рацію, констатуючи, що після вінчання на царство 16 січня 1547 р. Іван IV запрагнув захопити Київ як «колишню столицю Русі» й неодноразово нагадував, що при його предках «і Вільна була, і Подільська земля, і Галицька земля, і Волинська земля вся за Києвом».

Таким чином, досить швидко теорія «Москви – Третього Рима» стала незамінним підґрунтям для здійснення територіальної експансії Російської держави як на теренах колишньої Київської Русі, так і на Балканах, на Кавказі й на Близькому Сході, тобто в геополітичній сфері Візантійської імперії часів її розквіту. Через кілька століть видатний російський релігійний і політичний філософ, уродженець Києва, – М. Бердяєв оригінально застосував ідею «Третього Рима» для пояснення природи російського радянського тоталітаризму й імперіалістичних зазіхань СРСР. Мислитель дійшов висновку, що «російський народ не реалізував своєї месіанської ідеї про Москву як Третій Рим... Замість Третього Рима в Росії вдалося реалізувати Третій Інтернаціонал, і на Третій Інтернаціонал перейшло чимало рис Третього Рима. Третій Інтернаціонал є також священне царство, й воно також засноване на ортодоксальній вірі. На Заході погано розуміють, – з сумом і гіркотою зазначив М. Бердяєв, – що Третій Інтернаціонал є... російська національна ідея. Це є трансформація російського месіанізму» [1, с. 117-118].

Вищенаведена версія ідеї «Третього Рима» відразу ж підтримав відомий розробник цивілізаційної теорії – британський історик-культуролог А. Тойнбі. Він застерігав, що «серйозні історичні наслідки» концепції Філофея й «на середину ХХ ст., можливо, ще не розгорнулись повною мірою». Теорія «Третього Рима», на переконання дослідника, – об-

грунтувала право Москви використовувати авторитет Візантії, цієї «блідої тіні Римської імперії», «для доказу віри в безсмертя своєї універсальної держави – передусім з політичною метою» [19, с. 507-510]. З ним солідаризувався й провідний російський радянський філолог та культуролог, академік Д. Лихачов. Він вважав, що ідея «Третього Рима» містила «історичне обґрунтування прав Москви на першорядне становище в світі» й відкривала перед московськими князями «блискуче марево світової влади» [11, с. 15].

Внаслідок здійснення агресивної зовнішньополітичної стратегії переважно східнослов'янське й православне Московське царство на далекому північному сході Європи фактично перетворилося на поліетнічну й полірелігійну імперію, а московський правитель, по-суті, став наступником ханів Золотої Орди. Причому абсолютний державний пріоритет мало військове закріплення завойованих земель, тому опір їхнього населення придушувався збройною силою, а лояльність неросіян забезпечувалася спорудженням фортець, забиранням заручників і заборонаю на зберігання зброї.

Але поразка, якої зазнало Московське царство в Лівонській війні 1558-1583 рр., і поділ Ліфляндії між Річчю Посполитою та Швецією виразно засвідчили, що на Заході Росія нашоувхнула на рівносильні держави. Таким чином, приєднання Західного Сибіру було останньою помітною зовнішньополітичною перемогою не лише правління Івана IV, а й Московського царства в цілому аж до прийняття під протекцію Війська Запорозького в 1654 р. Водночас, у результаті завоювання й поглинення решток Золотої Орди, кордони Московської держави стрімко переміщувалися на схід, південний схід і південь. Якщо Іван III успадкував від батька в 1462 р. біля 430 тис. кв. км підвладної території, то Іван IV у 1533 р. – 2,8 млн. кв. км, а передав у 1584 р. своєму сину Федору I (останньому представнику московської гілки династії Рюриковичів) уже 5,4 млн. кв. км. Тобто в драматичному процесі «збирання» спершу «руських», а потім і сусідніх земель володіння «Третього Рима» в середньому збільшувалися на 80 кв. км щоденно (!). Паралельно із масштабною територіальною експансією розбудовувалася гігантська управлінська машина, поступово перетворюючись у «річ-для-себе», зорієнтовану на самоствердження шляхом тотального одержавлення всіх сфер життя.

Список використаної літератури

1. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма / Николай Бердяев. – М. : Наука, 1990. – 224 с.
2. Виступ Президента на урочистому зібранні, присвяченому Дню вшанування учасників бойових дій на території інших держав та 27-й річниці виведення військ з Афганістану. 15 лютого 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/news/2016/02/15/vistup-prezidenta-na-urochistomu-zibranni-prisvyachenomu-dnyuvshanuvannya-uchasnikiv-bojovih-dij-na-teritorii-inshih-derzhav-ta-27-j-richniczi-vivedennya-vijsk-z-afganistanu>.
3. Головченко В. І. Модель зовнішньої політики для постреволюційної України : безпековий вимір / Володимир Головченко // Актуальні проблеми міжнародних відносин : збірник наукових праць. Вип. 125. Ч. I. – К. : КНУ ІМВ, 2015. – С. 15-24.
4. Головченко В. І. «Новоросія» : містифікація й реалії / Володимир Головченко // Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету : збірник. Матеріали Першої міжнародної мультидисциплінарної конференції Міжнародного гуманітарного університету 15 травня 2015 р. – Одеса : Фенікс, 2015. – Вип. 23. – С. 142-146.
5. Головченко В. І. «Новоросія» чи Україна? (Українсько-російський державний кордон у ретроспективі) / Володимир Головченко // Наукові записки Інституту політичних і

- етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. : ІПЕНД, 2015. – № 1 (75). – С. 231-243.
6. Гумилев Л. Н. От Руси к России : очерки этнической истории / Лев Гумилев. – М. : Экопрос, 1992. – 336 с.
 7. Древнерусское государство и его международное значение / А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто, Л. В. Черепнин и др. – М. : Наука, 1965. – 476 с.
 8. История о Казанском царстве : Казанский летописец / Полное собрание русских летописей. Т. 19 / под. ред. Л. А. Дубровиной. – М. : Языки русской культуры, 2000. – 328 с.
 9. Київський літопис [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/litop/lit19.htm>.
 10. Ключевский В. О. Курс русской истории. Лекция 18 [Електронний ресурс] / Василий Ключевский. – Режим доступу: <http://www.magister.msk.ru/library/history/kluchev/kllec18.htm>.
 11. Лихачев Д. С. Эпоха решительного подъема общественного значения литературы / Дмитрий Лихачев // Памятники литературы Древней Руси. Конец XV – первая половина XVI века / сост., общ. ред. Л. А. Дмитриева, Д. С. Лихачева. – М. : Худ. лит., 1984. – С. 5-18.
 12. Нариси історії Росії : пер. з рос. / Б. В. Ананьїч, І. Л. Андрєєв, Є. В. Анісімов та ін.; за заг. ред. О. О. Чубар'яна. – К. : Ніка-Центр, 2007. – 800 с.
 13. Полное собрание русских летописей. Т. 26 : Вологодско-Пермская летопись / отв. ред. М. Н. Тихомиров. – М.; Л. : Издательство АН СССР, 1959. – 414 с.
 14. Послание Ивана Грозного польскому королю Стефану Баторию 1579 г. // Библиотека литературы Древней Руси : в 20 т. / РАН, ИРЛИ; под ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Понырко. Т. 11 : XVI век. – СПб. : Наука, 2001. – С. 168-172.
 15. Послание Ивана Грозного шведскому королю Юхану III 1573 г. // Библиотека литературы Древней Руси : в 20 т. / РАН, ИРЛИ; под ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Понырко. Т. 11 : XVI век. – СПб. : Наука, 2001. – С. 125-135.
 16. Послание монаха псковского Елеазарова монастыря Филофея дьяку М. Г. Мисюрю Мунехину с опровержением астрологических предсказаний Николая Булева и с изложением концепции «Третьего Рима» // Сеницына Н. В. Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV-XVI вв.). – М. : Индрик, 1998. – С. 339-346.
 17. «Послание о Мономаховых дарах» («Послание Спиридона-Саввы») [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.portal-slovo.ru/history/35623.php>.
 18. Русина О. В. Українські землі у московській зовнішній та внутрішній політиці кінця XV – початку XVII ст. / Олена Володимирівна Русина // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С. 62-74.
 19. Тойнби А. Дж. Постыжение истории : избранное / Арнольд Тойнби / пер. с англ. Е. Д. Жаркова; под ред. В. И. Уколовой, Д. Э. Харитоновича. – М. : Айрис-пресс, 2001. – 637 с.
 20. Ще одна країна після Грузії, України та Сирії опинилася під загрозою вторгнення РФ – Давутоглу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/158538/PrintView>.
 21. Юрганов А. Л. Становление деспотического самодержавия в средневековой Руси (к постановке проблемы) / А. Л. Юрганов, В. Б. Кобрин // История СССР. – 1991. – № 4. – С. 54-64.

22. Pelenski J. The Sack of Kiev of 1169 : Its Significance for the Succession to Kievan Rus' / Jaroslaw Pelenski // Harvard Ukrainian Studies. – 1987-1988. – Vol. XI. – No 3-4. – P. 303-316.

HISTORICAL BASES FOR AGGRESSIVE FOREIGN POLICY STRATEGY OF RUSSIA

Holovchenko Volodymyr

Professor, Doctor of Sciences (Politology), Institute of International Relations of Kyiv National Taras Shevchenko University.

Abstract. *Unprovoked armed aggression of Russia against Ukraine after victory of the Dignity Revolution in it and annexation of Crimea, kindling and financial and material support of separatist rebellions in the eastern regions of our country actualized analysis of international-historical reasons of aggressive behavior of Russia, primarily regarding the former Soviet republics. Therefore, an attempt to look back this problem in the context of the medieval international relations in Central and Eastern Europe and the formation of autocratic ideology Grand Duchy of Moscow, Moscow kingdom and the Russian Empire was made in article.*

In view of that Rurik dynasty and related to them by women Romanovs had the beginnings from rulers of Kyivan Rus, Moscow grand dukes, kings and Petersburg emperors saw all the lands, that once belonged to it (mainly Ukrainian), as part of their historical heritage. Joining and later incorporation of Ukraine into the Russian Empire, from their point of view, was like returning of lost once patrimony. And the fact that Ukrainian and Belorussian lands formerly were part of the Grand Duchy of Lithuania and Rus and Rzeczpospolita, or had their own political autonomy and time to develop a separate cultural, religious and public-political tradition, was seen as distortions caused by ostensibly forced distancing of these countries from the king. Leading Moscow and St. Petersburg intellectuals both conservative and liberal-democratic were able and can to argue about the nature of Russian nationality, but they never had the slightest doubt as to «russkost» of Ukrainian, Belarussian and Baltic lands. This view completely coincides with the official position of the Russian autocracy and is now the basis for the foreign policy strategy of Vladimir Putin.

Key words: *aggression, diplomacy, expansionism, hierarchy, concept, autocracy, heritage.*

References

1. Berdyaev N. Istoki i smysl russkogo kommunizma / Nikolai Berdyaev. – M. : Nauka, 1990. – 224 s.
2. Vystup prezidenta na urochystomu zibranni, prysvyachenomu Dnyu vshanuvannya uchasnykiv bojovyh dij na terytorii inshyh derzhav ta 27-j richnychi vyvedennya vijsk z afganistanu. 15 lutogo 2016 r. [Electronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.mil.gov.ua/news/2016/02/15/vistup-prezidenta-na-urochystomu-zibranni-prisvyachenomu-dnyu-vshanuvannya-uchasnykiv-bojovih-dij-na-teritorii-inshih-derzhav-ta-27-j-richniczi-vivedennya-vijsk-z-afganistanu>.
3. Holovchenko V. I. Model' zovnishn'oji polityky dl'a postrevolutsijnoji Ukrajinjy : bezpekovyj vymir / Volodymyr Holovchenko // Aktual'ni problemy mizhnarodnyh vidnosyn : zbirnyk naukovykh prats. Vyp. 125. Ch. I. – K. : KNU IMV, 2015. – S. 15-24.
4. Holovchenko V. I. «Novorosija» : mistyfikatsija j realijl / Volodymyr Holovchenko // Naukovi zapysky Mizhnarodnogo gumanitarnogo universytetu : zbirnyk. Materialy Pershoji mizhnarodnoji mul'tydystsyplinarnoji konferentsiji Mizhnarodnogo gumanitarnogo universytetu 15 travn'a 2015 roku. – Odesa : Feniks, 2015. – Vyp. 23. – S. 142-146.
5. Holovchenko V. I. «Novorosija» chy Ukrajina? (Ukrajins'ko-rosijs'kyj derzhavnyj kordon u retrospektyvi) / Volodymyr Holovchenko // Naukovi zapysky Instytutu polityshnyh i etnonatsional'nyh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrajinjy. – K.: IPIEND, 2015. – № 1 (75). – S. 231-243.
6. Gumilyov L. Ot Rusi k Rossii : ocherki etnicheskoi istorii / Lev Gumilyov. – M. : Ekopros, 1992. – 336 s.
7. Drevnerusskoje gosudarstvo i ego mezhdunarodnoje znachenije / A. P. Novosel'tsev, V. T. Pashuto, L. V. Cgerepinin i dr. – M. : Nauka, 1965. – 476 s.

8. Istorija o Kazanskom tsarstve : Kazanskij letopisets / Polnlje sobranije russkih letopisej. T. 19 / pod. red. L. A. Dubrovinoj. – M. : Jazyki russkoj kul'tury, 2000. – 328 s.
9. Kyjivs'kyj litopys [Electronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://litopys.org.ua/litop/lit19.htm>.
10. Klyuchevskij V. Kurs russkoj istoriji. Lekcija 18 [Electronnyj resurs] / Vasily Klyuchevskij. – Rezhym dostupu: <http://www.magister.msk.ru/library/history/kluhev/kllec18.htm>.
11. Likhachov D. S. Epoha reshitel'nogo podjoma obshchestvennogo znachenija literatury / Dmitry Likhachov // Pam'atniki literatury Drevnej Rusi. Konets XV – pervaja polovina XVI veka / sost., obshch. red. L. A. Dmitrijeva, D. S. Likhachova. – M. : Hud. lit., 1984. – S. 5-18.
12. Narysy istoriji Rosiji : per. z ros. / B. V. Anan'jich, I. L. Andrejev, Je. V. Anisiov ta in.; za zag. red. O. O. Chubarjana. – K. : Nika-Tsentr, 2007. – 800 s.
13. Polnlje sobranije russkih letopisej. T. 26 : Vologodsko-Permskaja letopis / otv. red. M. N. Tikhomirov. – M.; L. : Izdatel'stvo AN SSSR, 1959. – 414 s.
14. Poslanije Ivana Groznogo pol'skomu korolu Stefanu Batoriju 1579 g. // Biblioteka literatury Drevnej Rusi : v 20 t. / RAN, IRLI; pod. red. D. S. Likhachova, L. A. Dmitrijeva, A. A. Aleksejeva, N. V. Ponyrko. T. 11 : XVI vek. – SPb. : Nauka, 2001. – S. 168-172.
15. Poslanije Ivana Groznogo shvedskomu korolu Juhanu III 1573 g. // Biblioteka literatury Drevnej Rusi : v 20 t. / RAN, IRLI; pod. red. D. S. Likhachova, L. A. Dmitrijeva, A. A. Aleksejeva, N. V. Ponyrko. T. 11 : XVI vek. – SPb. : Nauka, 2001. – S. 125-135.
16. Poslanije monaha pskovskogo Eleazarova monastyra Filofeja d'aku M. G. Mis'ur'u Munehinu s oproverzheniem astrologicheskikh predskazaniy Nikolaja Buleva i s izlozheniem kontseptsiji «Tret'jego Rima» // Sinitsina N. V. Tretij Rim. Istiki i evolutsija russkoj srednevekovoj kontseptsiji (XV-XVI vv.). – M. : Indrik, 1998. – S. 339-346.
17. «Poslanije o Monomahovyh darah» («Poslanije Spiridona-Savvy») [Electronnyj resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.portal-slovo.ru/history/35623.php>.
18. Rusyna O. V. Ukrajins'ki zemli u moskovs'kij zovnishnij ta vnutrishnij politytsi kints'a XV – pochatku XVII st. / Olena Rusyna // Ukrajins'kyi istorychnyj zhurnal. – 1996. – № 4. – S. 62-74.
19. Toynbee A. J. Postizhenije istoriji : izbrannoje / Arnold Toynbee / per. s angl. E. D. Zharkova; pod. red. V. I. Ukolovoj, D. E. Haritonovicha. – M. : Ajris-press, 2001. – 637 s.
20. Shche odna krajina pisl'a Gruziji, Ukrajiny ta Syriji opynylas'a pid zagrozoju vtorgnenn'a RF – Davutoğlu [Electronnyj resurs]. – Rezhym dostupu : <http://tyzhden.ua/News/158538/PrintView>.
21. Jurganov A. L. Stanovlenije despoticheskogo samodержavija v srednevekovoj Rusi (k postanovke problemy) / A. L. Jurganov, V. B. Kobrin // Istorija SSSR. – 1991. – № 4. – S. 54-64.
22. Pelenski J. The Sack of Kiev of 1169 : Its Significance for the Succession to Kievan Rus' / Jaroslaw Pelenski // Harvard Ukrainian Studies. – 1987-1988. – Vol. XI. – No 3-4. – P. 303-316.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ АГРЕССИВНОЙ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОЙ СТРАТЕГИИ РОССИИ

Головченко В. И.

Доктор политических наук, профессор, Институт международных отношений Киевского национального университета имени Тараса Шевченко.

Аннотация. *Неспровоцированная вооруженная агрессия России против Украины после победы в ней Революции достоинства и аннексия Крыма, разжигание и финансово-экономическое обеспечение сепаратистских мятежей в восточных регионах нашего государства актуализировали анализ международно-исторических причин агрессивного поведения РФ, прежде всего в отношении бывших союзных республик. Поэтому в статье сделана попытка ретроспективного обзора упомянутой проблемы в контексте средневековых международных отношений в регионе Центрально-Восточной Европы и формирования самодержавной идеологии Великого княжества Московского, Московского царства и Российской империи.*

Поскольку династии Рюриковичей и родственников с ними по женской линии Романовых вели истоки от правителей Киевской Руси, московские великие князья, цари и петербургские императоры считали все земли, когда-то принадлежавшие ей (прежде всего украинские), частью своего исторического наследия. Присоединение, а впоследствии ин-

корпорация Украины в состав Российской империи, с их точки зрения, выглядело как возвращение утерянной некогда вотчины. А то, что украинские и белорусские земли раньше входили в состав Великого княжества Литовского и Руського, а также Речи Посполитой, или же имели собственную политическую автономию и успели выработать самостоятельные культурные, религиозные и государственно-политические традиции, воспринималось как отклонения, обусловленные якобы принудительным отмежеванием этих стран от царя. Ведущие московские и петербургские интеллектуалы как консервативного, так и либерально-демократического направления могли и могут спорить в отношении природы российской национальности, но они никогда не имели ни малейшего сомнения по поводу «русскости» украинских, белорусских и балтийских земель. Эта точка зрения целиком совпадала с официальной позицией российского самодержавия и ныне положена в основу внешнеполитической стратегии В. Путина.

Ключевые слова: агрессия, дипломатия, экспансионизм, иерархия, концепция, самодержавие, наследие.